

Jan J u r k i e w i c z, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVII wieku*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia nr 152, Poznań 1991, ss. 475.

Dzieje gospodarcze czasów feudalnych nie cieszą się dziś należnym zainteresowaniem ze strony badaczy, wśród których zdaje się dominować przekonanie, że wszystkie interesujące problemy zostały już rozwiązane i pozostała możliwość wypełnienia jedynie przyczynkami nielicznych lub pozostawionych przez poprzedników¹. Z tym większym więc zainteresowaniem i uwagą wypadało powitać dzieło Jana Jurkiewicza o powinnościach włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim.

Jan Jurkiewicz dał się już poznać jako autor bardzo wysoko ocenionej przez recenzentów rozprawy o poglądach politycznych, stanowiskach i koncepcjach środowisk polskich na terenach Litwy i Białorusi w pierwszym dwudziestolecu obecnego wieku². Zmieniając całkowicie pole zainteresowania, odchodząc od historii myśli politycznej do dziejów gospodarczych, cofając się w głąb historii do wieku XVI i XVII - J. Jurkiewicz i tym razem przedstawił dzieło w pełni dojrzałe, bogato udokumentowane, ciekawie napisane, którego wagę naprawdę nie sposób przecenić. Bez najmniejszej przesady można powiedzieć, że jest to praca o znaczeniu nie przemijającym, do której będą zmuszeni odwoływać się wszyscy badacze pragnący w mniejszym czy większym stopniu odnieść się nie tylko do dziejów gospodarczych Litwy, ale i do jej historii społecznej a nawet politycznej. Jako przykre nieporozumienie należy więc potraktować fakt wydania jej w nakładzie 420 egzemplarzy i to zgrzebną techniką małej poligrafii. Wydawnictwu Naukowemu Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, które opublikowało książkę, zabrakło tu zupełnie wyobraźni.

Materiał pracy Autor prezentuje w dziewięciu rozdziałach, poprzedzonych warsztatowym wstępem, w którym uzasadniono wybór tematu, cezurę chronologiczną, rzeczową i terytorialną, omówiono wykorzystane źródła i literaturę oraz przedstawiono tezy dzieła. Konstrukcja pracy jest przejrzysta i zwarta. Opiera się na podziale rzeczowym, który J. Jurkiewicz łączy jednak umiejętnie z kryteriami chronologicznymi. Wykład rozpoczyna przedstawienie podstawowych jednostek obciążenia włościan powinnościami - dymów, służb i wólk. W rozdziale tym Autor rozwiązuje - jak się wydaje trafnie - szereg nieporozumień narosłych w literaturze a odnoszących się do charakteru i wielkości tych jednostek. Szczególnie instruktywne i ważne są tu rozważania odnoszące się do ziem przyjemnych.

W kolejnych pięciu rozdziałach pracy omówiono różne rodzaje powinności włościańskich, przedstawiając kolejno daninę występującą pod nazwą „dziakto”, daninę miodową, czynsz oraz pańszczyznę tygodniową. Rozwój tej ostatniej powinności ukazano w dwóch kolejnych rozdziałach książki - najpierw w pierwszej (rozdz. V), a następnie w drugiej połowie XVI w. (rozdz. VI). W orbicie zainteresowania Autora znalazło się przy tym zarówno rozpowszechnienie pańszczyzny tygodniowej, jej zasięg, jak i rozmiary oraz normy. Charakter pewnego podsumowania ma kolejny rozdział VII, w którym ukazano strukturę powinności włościan ciągłych (tiaktych) w drugiej połowie XVI w.

Dwa ostatnie rozdziały pracy (VIII i IX) wyodrębnione w oparciu o kryterium ściśle chronologiczne, poświęcone zostały ukazaniu powinności najpierw w pierwszej (rozdz. VIII) a następnie drugiej (rozdz. IX) połowie XVII w. Przy przedstawianiu problemów odnoszących się do XVII w. zabrakło jednak Autorowi szerszego „oddechu”, jaki zauważyć można we wcześniejszej

¹ Jednym z nielicznych wyjątków jest tu praca H. W a j s a, *Powinności feudalne chłopów na Mazowszu od XIV do początku XVI wieku (w dobrach monarszych i kościelnych)*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1986.

² J. J u r k i e w i c z, *Rozwój myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905-1922*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia nr 100, Poznań 1983; rec: J. B a r d a c h, w: *Przegląd Historyczny*, t. 75, 1984, s. 149-158; M. T a m o s i n a s, *Lietuvos Metraštis*, 1984 (wyd. 1985), s. 109-112; M. W o j n i c k a, *Studia dziejów ZSRR i Europy Zachodniej*, t. 20, 1984, s. 248-251.

partii pracy. Powyższa uwaga nie ma na celu deprecjonowania tych partii tekstu. Jest on także i tu poprawny z punktu widzenia metodycznego i metodologicznego. Wypada jednak zauważyć, że w części odnoszącej się do XVI w. w pełni doszła do głosu erudycja i eksperienca Autora. Nie da się jednak wykluczyć, iż zaważył tu materiał źródłowy.

Podstawa źródłowa pracy, zwłaszcza w zakresie źródeł rękopiśmiennych, jest naprawdę imponująca. Podkreślić należy ogrom wysiłku jaki musiał włożyć Autor nie tylko w zgromadzenie, ale i w zestawienie oraz „przetrawienie” źródeł - tak aby w efekcie uzyskać pełen obraz interesującej go problematyki. Wysiłek ten w pełni i całkowicie został uwieńczony powodzeniem. J. Jurkiewicz, nie tylko sumiennie zbadał zbiory Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, wykorzystując dane zgromadzone w inwentarzach dóbr, stanowiących podstawowe źródła pracy - lecz także dokumenty rękopiśmienne przechowywane w Bibliotece Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie, Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Krakowie i Biblioteki PAN w Krakowie. Ze zbiorów zagranicznych podstawę pracy stanowiły rękopisy Centralnej Biblioteki Akademii Nauk Litewskiej SRR, Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego i Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Litewskiej SRR, a także Biblioteki Królewskiej w Sztokholmie. Wykorzystał także Autor wszelkie wydawnictwa źródłowe. Zebrał też niezwykle bogatą literaturę, czasami jedynie fragmentarycznie odnoszącą się do podjętej problematyki, którą w sposób umiętny spożytkował.

Bogactwo źródeł, pozornie jak się okazuje tylko jednorodnych oraz literatury i olbrzymia erudycja Autora zaważyły na konstrukcji pracy, której ponad połowę objętości zajmują przypisy i aneksy. Taki układ dzieła uznawany często słusznie za wadę w wypadku rozprawy J. Jurkiewicza okazał się jednak zaletą. Otrzymaliśmy bowiem nie jedną, ale w zasadzie dwie prace na ten sam temat o różnym stopniu trudności i uszczegółowienia, skierowane jak gdyby do dwóch kręgów odbiorców w różny sposób zorientowanych i zainteresowanych dziejami gospodarczymi Litwy.

Nie jest zamiarem piszącego niniejsze uwagi streszczanie omawianego dzieła przez wyliczenie spraw, w których zgadza się z Autorem. Odnotować jednak wypada trafny wniosek J. Jurkiewicza, że folwark pańszczyźniany w życiu gospodarczym Wielkiego Księstwa nie osiągnął takiego miejsca jak w Koronie. Przyczyną tego stanu rzeczy były, jak słusznie Autor zauważył, różnice w strukturze własności ziemskiej. Nader istotna wydaje się też konstatacja o równowadze istniejącej aż do XVIII w. między daninami a czynszem oraz zwrócenie uwagi na fakt, że wybór czynszu lub daniny jako formy obciążenia włościan w dobrach prywatnych zależał od różnych czynników - które J. Jurkiewicz omawia i analizuje - w pierwszym jednak rzędzie od przeprowadzonego rachunku ekonomicznego. Ważnym wydaje się też podkreślenie, że istota zmian w powinnościach włościan w okresie od XVI do XVII w. polegała nie na wyrugowaniu folwarku lecz na zastąpieniu systemu czynszowo-daninowego - systemem czynszowym. Nader doniosłe wydaje się także zwrócenie uwagi na fakt, że odmienna struktura społeczeństwa litewskiego, w ramach którego między chłopami ciągłymi (tiakłymi) a szlachtą istniały różne pośrednie warstwy: osadni chłopci „wolnicy”, bojarowie putni, różne kategorie tzw. ziemian, Tatarzy itd. Słusznie też podkreśla J. Jurkiewicz, iż status prawno-ekonomiczny tej ludności nie był niezmienny. Podkreślając specyfikę ustroju społeczeństwa litewskiego wskazuje Autor na istnienie szlachty odrabiającej pańszczyznę (s. 377).

Ten nurt dociekań stanowiących margines pracy, wprowadzie dość szeroki, wydaje się godny uwagi i kontynuacji. Prowadzona ostatnio na łamach kilku czasopism dyskusja na temat szlachectwa Tatarów, zdaje się bowiem dowodzić, że jest problem dotąd do końca nie zanalizowany³.

³ J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa - Poznań, 1984, s. 117; tenże, *Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego*, „Przegląd Historyczny”, 1986, z. 3, s. 477-479; tenże, *Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1987, nr 1, s. 48-49; tenże, *W sprawie położenia prawnego ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Kwartalnik Historyczny”, 1988, nr 2, s. 170-171; P. Borański, *O przynależności Tatarów gospodarskich do stanu szlacheckiego*, „Przegląd Historyczny”, 1988, z. 2, s. 357-358; P. Borański, W. Sienkiewicz, *Kilka uwag o książce Jacka Sobczaka, pt. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Kwartalnik Historyczny”, 1986, nr 1, s. 173-175; A.B. Zaks, *Czy Tatarzy litewscy*

Mechaniczne przenoszenie na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego pojęć i struktur funkcjonujących w Koronie, w Europie Zachodniej czy w Rosji prowadzić musi i prowadzi do poważnych nieporozumień.

Przy okazji warto zauważyć, że wielkość osadnictwa tatarskiego w dobrach radziwiłłowskich została wyraźnie niedoceniona przez Autora. Liczne, zachowane źródła poświadczają ich obecność zarówno w dobrach nieświeskich⁴, kleckich⁵, kopylskich⁶, mirskich⁷, birżańskich⁸, słuckich⁹. Sytuacja społeczna i polityczna tych Tatarów zbliżona była - w ocenie piszącego te słowa - do sytuacji ziemian w dobrach prywatnych, nie była jednak porównywalna z pozycją szlachty osiadłej w takich majątkach. Żałować w tym miejscu należy, że Autor nie pokusił się o zajęcie własnego stanowiska w tej właśnie kwestii.

Wyniki dociekań J. Jurkiewicza zmuszają do zastanowienia się nad tym, na ile położenie włościan w dobrach prywatnych na Litwie różniło się od ich sytuacji w dobrach królewskich, czy powinności jakie na nich ciążyły w majątkach prywatnych były większe czy też mniejsze od ciężarów nakładanych w dobrach królewskich. Odpowiedź na to jakże doniosłe pytanie będzie możliwa jedynie w razie przeprowadzenia dalszych, pogłębionych badań odnoszących się do ziem królewskich. Do podjęcia tych dociekań najbardziej chyba powołanym jest Autor recenzowanej w tym miejscu pracy.

JACEK SOBCZAK (Poznań)

Wacław Uruszcza k, *Korektura praw z 1532 roku. Studium historycznoprawne*. Tom II, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MIII. Prace prawnicze. Zeszyt 137, Warszawa - Kraków 1991, ss. 129.

Dzieje prawa karnego w Polsce szlacheckiej (XVI-XVIII w.) stanowią dla historyków prawa ogromne, ciekawe i w znacznej części ciągle nie opracowane pole badań. Wobec faktu, że prawo ziemskie pozostało aż do rozbiorów w zasadzie prawem nieskodyfikowanym, a badań nad praktyką sądową właściwie się nie prowadzi, z zadowoleniem należy powitać dwutomowe studium Wacława Uruszcza k, będące monograficznym, całościowym opracowaniem Korektury praw z 1532 r. W ciągu kilku ostatnich lat nasza wiedza o prawie sądowym doby przedrozbiorowej znacznie posunęła się naprzód, m.in. dzięki obszernej monografii Ewy Borkowskiej-Bagińskiej o *Zbiorze praw sądowych* Andrzeja Zamoyskiego. Praca Wacława Uruszcza k daje nowoczesne, systematyczne ujęcie obrazu prawa ziemskiego w tej postaci, jaka znalazła swój wyraz w przygotowanym na polecenie sejmu walnego projekcie kodeksu, odrzuconym następnie w 1534 r.

Przedmiotem niniejszej noty recenzyjnej jest tom II pracy, której część pierwsza ukazała się tym samym nakładem w 1990 r. Na tom drugi złożyły się zasadniczo dwie części: analiza przepisów prawa

rzeczywiście nie byli szlachtą?, „Przegląd Historyczny”, 1988, z. 3, s. 573-580; J. R y c h l i k o w a, *Tatarzy litewscy 1764-1831 częścią szlacheckiego stanu?*, „Kwartalnik Historyczny”, R XC VII, nr 3-4, 1990, s. 77-122.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej AR) dz XV, t. I, plik 2, nr 1, 17, 20-23; plik 14 nr 48, nr 49; nr 19 plik 2 nr 1; dz XXV nr 2666, s. 80; nr 2668, 2669/1, 2669/2, 2669/3, 2672.

⁵ AGAD, AR, dz XXV nr 1687, s. 17 i 20; Piscowaja knika pinskiego i kleckogo kniaźestwa, Wilno 1884, s. 406-410, 447-454.

⁶ AGAD, AR dz XXIII, t. 122, plik 4, s. 9-19, 20-27; t. 130, s. 5, 55; dz XXV nr 1696, s. 413-415; nr 3833, k. 10, s. 261.

⁷ AGAD, AR, dz XXV, nr 230, 233, 236; Biblioteka Czartoryskich rkps 4335, k. 133.

⁸ AGAD, AR, dz XXV, nr 2443/1, k. 7.

⁹ AGAD, AR, dz XXIII, t. 160, t. 122 plik 4, s. 20-29; t. 130, s. 53-55.